

Opponensi vélemény

Dr. Forrai Judit

Az európai fogászat fejlődése
a vándor-borbélyástól a fogász mesterséggig
különös tekintettel a 18. századra

A történész számára Forrai Judit disszertációja élvezetes és izgalmas olvasmány. Egy szakma évszázados története önmagában is érdekes lehet, ez a disszertáció azonban több mint a szűken értelmezett európai modern kori fogtudomány kialakulásának áttekintése. Témáját a szerző az évszázadok társadalmi, filozófiai, gazdasági koordinátáján helyezte el. Mégpedig kettős értelemben. Egyrészt kibontotta a fogászat fogalmának természettudományi, technikátörténeti, higiéniai, orvostudományi összetevőit. Másrészt feltárta a fogászat fejlődését meghatározó tágasabb szociális, ismeretelméleti, kortörténeti, népegészségügyi s a személyiség önreflexiójából következő körülményeket. A disszertáció így módon sajátos komplex történelem is, röviden a fogtudomány kultúrtörténete. Mégpedig a magyar történelem számára sem elhanyagolható többlettel. A 17-18. századi egyetemes fogorvos történeti térképet az európai modell megalkotásának igényével szerkeszti meg, behatóan ismerteti Franciaország, Anglia, Hollandia, Poroszország viszonyait s ebből a modelltől nem hiányzik Magyarország sem.

A szerző a fogászat történetének avatott szakembere, nagy tárgyi tudással tekintette át a fogak betegségének és gyógyításának gyakorlatilag az ókortól a fogászati tudomány modern kori kialakulásáig ívelő történetét és biztos szemmel jelölte ki ennek a hosszú folyamatnak meghatározó idejét a borbély mesterségtől az orvos-fogorvos képzés kialakulásáig. Vizsgálatait a 17. és a 18. századra összpontosította. Bár tudva, hogy nincsenek évekkel megjelölhető korszakhatárok visszanyúlt az előzményekhez, például a reneszánszhoz, amikor szokásba jött többek között a fogvájó és előreutalt a 19. sőt a 20. századra is. Lényegét tekintve a koraujkorban bekövetkezett döntő változást ragadja meg, azt a hosszúra nyúlt történelmi pillanatot, amikor a sok százéves tapasztalaton alapuló gyakorlatot felváltja a ma még mindig beláthatatlan jövő előtt álló tudomány.

Vajon megragadható a társadalomtudományok, bölcsészettudományok eszközeivel a váltásnak ez az elhúzódtörténelmi ideje? Természetesen ez nem olyan egyszerű, mint például elkapni, amint a repülőgép elhagyja a földet. Meg kell teremteni a vizsgálati terepet, kialakítani a módszereket és lassú türelmes munkával megközelíteni ezt a sajátos valóságot.

A disszertáció irodalmi bázisa széles, felöleli az elérhető kiadott forrásokat a nemzetközi és a hazai orvostörténeti szakirodalommal együtt. Felhasználta több magyar történésznek a 18. századdal foglalkozó művét, az egyetemtörténeti tanulmányokat és olyan általános szemléleti munkákat, mint a pozitivisták, többek között Emil Littre műve, az Annales iskola, Braudel, Foucault és a 20-század második felének új anyaga. A történész opponens különösen méltányolja Hajnal István: *Technika és művelődés* című tanulmánykötetét. Hajnal a kéz mechanikai készségének és finom mozdulatok elvégzésére

alkalmas képességének fejlődéséről elért eredményeivel és az ipari forradalom rekonstrukciójával elébe ment azoknak az újabb kutatásoknak, amelyek az újításokat hosszú előkészületek, szerves mechanizmusok összefüggéseiben vizsgálják. Ma már erősen érvényesül az a felfogás, hogy az ipari forradalom is hosszú folyamatok része és kezdetei valamikor a 17. században ragadhatók meg.

Ezt a gazdag ismeretanyagot különösen Magyarország vonatkozásában széleskörű levéltári kutatásokkal feltárt dokumentumokkal bővítette ki a szerző. Átnézte a budai és a pesti városi tanácsok jegyzőkönyveit a Magyar Országos Levéltárban a Helytartótanács Departamentum Sanitatis és más fondjait s a SOTE levéltárának köteteit. A sebészeti, fogászati műszerek leírását a fellelhető muzeális darabok képeivel tette személetesé. Gondolatmenetének, megállapításainak dokumentációját jól szerkesztett grafikonokkal és táblázatokkal egészítette ki.

A disszertáció szerkezete világos, jól áttekinthető. A kutatás szempontjait és módszereit ismertető fejezetek után vázolja a természettudományos forradalom hatását, a medicina európai helyzetét s a jövő fejlődését meghatározó olyan változásokat, mint a 17. században kibontakozó központosított államrendszerek, az egyetemek, a matematika, a mechanikus világkép, a felvilágosult filozófia, a kémiai forradalom, az elektromosság hatásai az orvostudományra. A történész külön értékeli, hogy bár kicsit elszórtan, de jelzi a katonai orvoslás és a hosszú hajútutak egészségügyi problémáinak megoldására tett kísérleteket s ezeknek az általános, az orvoslás fejlődést ösztönző hatását. Foglalkozik skorbut leküzdésére tett kísérletekkel. Indokoltan emeli ki Malthus munkásságát s a demográfiai viszonyokat. Ismerteti a modern fogtudomány kezdeteit, a szakma kialakulását, művelői társadalmi, szakmai rendkívül sokrétű megoszlását és problémáit. Jelentős újdonság a történettudomány számára annak hangsúlyos kimutatása, hogy a francia forradalom kirobbanásához vezető, a régi rend ellen protestáló rétegek között ott vannak az orvosok, a sebészek és a gyógyítással foglalkozó rendkívül sokféle réteg megtestesítői is. Hasonló módon a társadalomtörténet számára is nyújt új felismeréseket ennek a tudás, anyagi helyzet, szociális megbecsülés szempontjából nagyon megosztott rétegnek az átalakuló, polgárosodó társadalmi együttesbe történő beilleszkedéséről tett megfigyelései. Külön rész foglalkozik a gyógyítás eszközeivel és gyógyszereivel. Ezek után országonként tekinti át a fogászat tudományának térnyerését, hasonlóságait és különbségeit Franciaországban, Hollandiában, Angliában és Poroszországban. (Sajnos nagyon hiányzik Ausztria.) Majd végül ismerteti a magyarországi viszonyokat és összegezi az eredményeket.

E rendkívül sokrétűen érvényesülő szempontrendszerben jelentőségéhez képest viszonylag halványabban és szétszórtan jelennek meg a jogi viszonyok. A magyarországi anyagból egyetlen esetet vázolok annak érzékeltetésére, hogy a foggyógyítás a 17. századi Magyarországon a jogi környezetbe hogyan jelent meg és miként foglalkoztatta a jogtudó értelmiséget.

1678-ban bizonyos Szánthay Mihályné panaszt tett a kassai tanácsnál Demjén Borbély János ellen, mert kisfia fogait ahelyett, hogy meggyógyította volna, a gyerek száját teljesen

tönkretette. A tanács vizsgálatot rendelt el és a borbélyt a céh is elmarasztalta. Borbély János azonban ügyvédet fogadott. S az ügyvéd érvelése rendkívül érdekes. Kifejtette, hogy a orvosokat és a borbély mesterembereket nem lehet gyógyításukért törvénybe citálni, felelősségre vonni. Igen hallatlan és szokatlan dolog volna az, mert ugyan nagy tudományuk van „sok külön-különféle eszközökből és füvekből,” de nincs hatalmukban, hogy ez bizonyosan használna is. Mesterségüket „titkos experienciákból és bizonyos próbált rátiókból nagy okossággal és bölcsen fundált herbariumokból veszik, de Isten segítsége nélkül nem használhatnak.” És most jön a lényeg. A gyermekek gyógyítása pedig különösen nehéz és kényes feladat fejtette ki az ügyvéd. Ha pedig az orvosokat felelősségre vonnák, féltő, hogy az emberek „orvost és becsületes borbély mesterembereket sem kaphatnak magok és gyermekek kiváltképen való gyógyítására.” (Mihalik: Demjén Borbély János Történelmi Tár 1894 387-391.)

Meggyőző a szerző felismerése, hogy a kora újkor politikai, hivatali szerepkörökben forgolódo férfijai önképük, pályájuk érdekében egyre többet törődtek fogorukkal is. Érdemes említeni a szerző véleményének megerősítésére Bethlen Miklós erdélyi kancellárt, aki *Önéletírásában* amikor aprólékosan leírja megjelenésének testi mivoltát, arcszínét, haját, tekintetét, körmei szép hosszúságát és aquilinus nasus -át, fogait is megörökíti. „Az alsó állam éle hosszúcska volt, mely miatt az alsó rend fogam majd természet vagy rend kívül küjebb volt a felső rendnél, és emiatt a fogam maga pusztította el egymást; ifjanta fajt is.” (Bethlen Önéletírása, 1955 I. köt. 109.)

Fontos részei a disszertációnak, diszkrimináció érvényesülés a különböző országokban. Franciaországban és Hollandiában vallásuk miatt nem érte a gyógyítókat megkülönböztetés. Angliában viszont, aki nem tartozott az anglikán egyházhoz, nem vették fel sem Oxfordban sem Cambridgeben egyetemre. A porosz és a magyar egyetemeken - írja Forrai Judit- a zsidó vallású végzett hallgatók csak licenciátust kaphattak, doktorátust nem, vagyis nem léphettek egyetemi karrierre.” (85.l.) Hasonló módon kirekesztés jutott osztályrészül a protestánsoknak is. Magyarországon 1779-ben kapott diplomát az első evangélikus és 1786-ban első zsidó orvos. Hatósági orvosi tisztséget azonban nem tölthettek be. Ha meggondoljuk, hogy a protestáns diákok közül többen Hollandia és Svájc egyetemein nyerték el orvosi képesítésüket, a humán erőforrás nagy tékozlásával számolhatunk.

A disszertáció egyik szemléletében új részlete a nemek szerinti diszkrimináció kérdése. Kimutatja, hogy megkülönböztetés csak Hollandiában érvényesült, fogászati, kereskedési és letelepedési engedélyt nők nem kaptak, másutt viszont nők, özvegyek gyakorolhattak — ha jól értem — fogászattal kapcsolatos tevékenységet. A női rátermettség hangsúlyozását a szerző a vizsgálataiba bevont újsághirdetésben is észrevette. Bizonyos Mrs Hunter internátusokban ajánlott kedvező feltételekkel fogkezelést és azt is sugallta, hogy „a gyermekek fogainak igazítását nagyobb figyelemmel és megértéssel tudná ellátni egy női praktizáló, mint egy férfi.” Diszkriminációról lévén szó nehéz ellenállni a kísértésnek, hogy ne idézzem Bethlen Gábor erdélyi fejedelem egyik idevágó rendelkezését, mert belevág Forrai Judit európai modellalkotásra törekvő fejtegetésébe. 1615-ben két évvel fejedelemmé

választása után (amelynek ebben az évben van a négyszázadik évfordulója) Bethlen a következő diplomát adta ki a Kolozsvárott lakó Borbély István özvegyének Bencsik Anna asszonynak. „Férje halála után a borbély céh megvonta tőle az özvegyet illető működési engedélyt. Panaszára a fejedelem válaszul diplomát adott számára. Bencsik Anna sebeseket és betegeket gyógyított „Isten után nem kevés embernek használt, mivel pedig a borbélycéhbeliek „szabadságot nem akartak engedni neki efféle betegek és sebesek gyógyítására, és egyéb tudományának szabadságosan való gyakorlására,” a fejedelem kijelenti, hogy az „asszonyt mindenféle betegek, sebesek és nyavalyákban lévők gyógyításában libere engedje procedálni.” Majd a lényeg: „a gyógyításban való tudományok gyakorlása senkinek ellene nem lehet és privilégiumának nem praejudicial.” Vagyis senki privilégiumát nem sérti, orvosló munkájában senki nem akadályozhatja meg, a gyógyítás nem lehet privilégium. Jogot ad a fejedelem Bencsik Annának, hogy „az mely orvoslásra és gyógyításra való tudománya vagyon, abban ezután is járhasson el szabadoson.” (Eredeti lelőhelye: MNL P-1890 Forgách lt Vegyes iratok 1. cs. 1 f. 1615)

A magyar történetírás szempontjából a disszertáció jelentős eredménye, hogy a magyar fogászati tudomány fejlődését európai összehasonlításban követi nyomon. Vizsgálatainak egyik gondolati tengelye, hogy a fogászat fejlődését világosan meghatározható társadalmi változások ösztönözték. Ilyen a 18. században a népességszám megnövekedése, az étkezési szokások megváltozása, a cukor és a fehér liszt fogyasztás növekedése, a klímaváltozás, az ivóvíz, a városiasodás és az uralkodói udvarok higiéniai és jó megjelenést kívánó igényei. Továbbá — a disszertáció a tárgyalások során sűrűn ejt róla szót — a dohányzás és a kávézás elterjedése. Tudjuk, hogy a demográfiai térkép szerint a városok, főleg a kikötővárosok és ott is a szegények lélekszáma nőtt meg. Magyarországra fordítva szemünket a lakosság száma itt is megugrott az 1722-ben négy millióról 1790-re Erdély nélkül kilenc millióra növekedett. De amíg Európa nyugati országaiban mindenütt lezajlott az energiaváltás, a fa és a víz energiáról áttértek a szénre és a gőzre, Magyarországon a 18. században az energiaváltás elmaradt. S ez hatalmas erdőpusztulást, árvizeket, vízszennyeződést vont maga után. Nyitott kérdés, hogy az egész Európán végigkaszáló pestis (1708-1709, 1743-1744) mennyiben rontott a túlélő lakosság közegészségügyi viszonyain nálunk és a többi országban.

Disszertációja egyik fontos célját következően fogalmazta meg a szerző: ”E hazai és nemzetközi fogászat fejlődésének kutatása hozzájárulhat ahhoz az európai modellről szóló hazai vitához (Kosáry, Benda, H. Balázs Éva), amely a 18. századi Magyarország társadalmi, gazdasági, művelődési változásainak fő irányát keresi.” (7.l.) Ismeretes, hogy ez a vita lassan több mint egy évszázad óta zajlik és többször is telítődött új tartalmakkal. A kiegyezéskori Magyarország romantikus történetírása a 18. századot nemzetietlennek tekintette, szembe szegülve a pozitivisták felfogásával, azzal a nézettel, hogy a fejlődés nem a csatatereken dől el, nem a katonai erőviszonyok hordozzák, hanem a földművelés, a kereskedelem, a műveltség, és — ami témánk szempontjából különösen fontos — mindenekelőtt a tudományok, a kiművelt emberfők viszik előbbre az ország-világot. Majd a 1920-as, 1930-as évek történetírása mélyrehatóbb összefüggésben, vagy a Habsburg Birodalom kereteiben,

vagy tágasabb európai beilleszkedésében, társadalmi vonulataiban vizsgálta a 18. századi Magyarországot, s a gazdaság, a diplomácia, a kultúra egyetemes szféráiba emelte az igényes kutatást. Az 1980-as években az Annales magyarországi recepciója, nem sokkal később Immanuel Wallerstein centrum-periféria elmélete indított el újabb vizsgálatokat. Ma már inkább az a kérdés a fény évszázadának is nevezett 18. század jobb megértése érdekében, hogyan érlelik be a hosszú távú folyamatok a változást, a modernizációt. A disszertáció alaposan kidolgozta a nyugati országokban a tudományos orvoslás kibontakozását, ismerteti kortárs íróit, intézményeit.

A magyarországi viszonyokról ezzel szemben vázlatos képet kapunk. Vitatható, hogy a mindössze 30 oldalas áttekintés mennyiben elegendő megbízható összehasonlításra és értékelésre, még akkor is, ha az általános áttekintésben többször van szó a magyarországi viszonyokról. Helyesen hangsúlyozza a szerző, hogy a sebészet egyetemi oktatását Franciaországban 1699-ben vezették be, Magyarországon pontosan száz évvel később, de a miértre szört választ kapunk. Vitatható az 1783-1790 évek rövidre zárt értékelése „Ez az időszak amikor a magyar társadalmi és tudományos élet elindul a fejlődés útján” (279) A száz év alatt, s az előtte történetekről nem lehet megfeledezni. A vármegyei orvosi intézményről döntését Mária Terézia királynő az országban már bevált és működő rendszert átvéve hozta meg. (H. Balázs 1973, Kosáry 1980.) Reformjai közül ez a hosszú távon legsikeresebb rendelkezése jókora idő hazai előzményre épült. Esterházy Pál nádor 1700-ban szétküldött rendelkezései nyomán kezdtek el vármegyei orvosokat alkalmazni a vármegyék. Igaz, hogy nemcsak a nádori rendelkezés, hanem még a királynői döntés is valóban nagyon egyenetlenül érvényesült. Voltak mélyen elmaradt régiók, például Bihar vármegye. Figyelemre méltó Békés vármegye tudósítása: 1768-ban a Helytartótanács felszólítására, hogy tartson hatósági orvost, azt válaszolja, hogy nem tudja megvalósítani, mert nincs orvos és értelmét sem látja, mivel 15 éve tart hatósági sebészt, de senki sem megy hozzá. Sok helyen kimustrált katonarvosokat alkalmaztak, akik sok esetben a nép nyelvét sem ismerték. Más vonatkozásban is a hazai értelmiség bőséges tapasztalatokkal rendelkezett és jelentős reformtervek készültek. Így többek között a holland egyetemeken végzett erdélyi szász orvos Teutsch András, továbbá Van Swieten munkatársa Veszprémi István és a Nógrád vármegyei főorvos Perliczy János Dániel munkái érdemelnek említést. Perliczy például kidolgozta az orvosok, sebészek, bábák és gyógyszerészek rendtartását. Jól ismerte a falusi nép orvosi ellátásának teljes megoldatlanságát és két könyvet is adott a laikus gyógyítók kezébe (*Medicina pauperum, azaz a szegények számára való házi orvosságok*, és *Testi békességre vezérlő útítárs.*) Áttekintette az ország közegészségügyi viszonyait és kidolgozta reformját. Megállapította, hogy az országban kétségbeejtően kevés az orvos, sokan közülük nem képesek a lakossággal szót érteni, s a képzetlen chirurgusok orvoslása jövátéhetetlen károkat okoz. Emlékiratát a Helytartótanács ad acta tette a magyar országgyűlés javaslatával együtt, amely a nagyszombati egyetem orvosi karral történő kibővítését már 1723-ban elodázhatatlanul időszerűnek tekintette. Hiányolom, hogy Erdély kiesett a szerző látóköréből. (Spiellmann József, 1977) A Szász Universitas 1562-ben Szebenben kiadott egységes

szabályzata a királyföldi borbély és sebészcéhek számára a német városok példáját követte és a foghúzást is a mesterség követelményei közé sorolta. Ahol a központosított korszerű kormányzat érvényesül ott a lakosság egészségügye is felszínre került. Bethlen Gábor országgyűlési törvénnyel központilag szabályozta a borbélyok működését. Kiestek a szerző látóköréből II. Rákóczi Ferenc kormányzatának francia hatásra és mintára érvényesülő egészségügyi intézkedései (Takáts László 1980). Mindez azonban könnyen pótolható és a szerző által felvázolt európai modellbe könnyen beilleszthetők.

A másik kérdés hogyan megy végbe a változás és hogyan élnek meg az emberek, akikkel megtörténik. Belefeledkezve Forrai Judit disszertációjába már úgy olvastam, mint a tudományos orvoslás küszöbe előtt összetorlódott, sok mindennel együtt a fog bajaival is foglalkozó réteg sorsát. Országonként változóan, de mégis félig-meddig a törvényesség peremén élve, megtűrve és mégis nélkülözhetetlenül enyhített fájdalmakat, segített betegeken generációk sora, sok ezer személy, akiket a szerző borbélyokon kívül, kuruzslók, sarlatánok, vándorgyógyítók, olejkárok, olajárosok és még sokféle névvel illetett. Ez a réteg Magyarországon rendkívül széles volt, derékhadát a borbélyok és laikus gyógyítók alkották. A tapasztalati alapon gyógyítók széles táborában tevékenykedőket nevezték füvesasszonyoknak, orvos asszonyoknak, gyógyítóknak. Ha meggondoljuk, hogy falusiak, mezővárosiak, polgárasszonyok, köznemesek, főúri asszonyok szép számmal vannak közöttük a laikus gyógyító megnevezés a pontosabb. Hivatásosan foglalkozott gyógyítással gróf Batthányi Ferencné Poppel Éva, gróf Széchy Mária - akinek gyógyszereit és orvosságos könyvét Kolonics Lipót érsek a Wesselényi szervezkedés koncepciós pere során lefoglaltatta, Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony és még sokan mások. Tudásuk nemzedékről-nemzedékre hagyományozódott rájuk, ismereteiket orvosló könyvekkel, külföldi szerzők magyarra fordított műveivel bővítették. Pápai Páriz Ferenc tizenegy kiadást megélt *Pax Corporis* című művének *Előjáró beszédében a természet titkait tanuló olvasót* szólította meg s művét „a házi cselédes gazdáknak gazdasszonyoknak és az ügyefogyott szegényeknek” írta.

Befejezésül a fog és száj bajaival is foglalkozó népes laikus gyógyító társaságból egy női író emelek ki. Rákóczi generálisa, udvari kapitánya: Vay Ádámné felesége Zay Anna *Orvosságos könyvéből* idézek. 1712-ben kezdte írni, Dancigban emigrációban, mint hangsúlyozza: nem nagyzásból, büszkeségből és nem azért, hogy a tudós írókat felülmúlja, hanem „csoportosan rám tudult nyomruságimnak enyhítésére, bús elmém háborúinak tsendesítésére s mulatásra fogtam e tsekély munkához... gyermekimnek használok véle. Nem mindenkor engedvén meg a nyavalyáknak nagysága, sem a Doktoroknak sokszor tőlünk való távol létek, hogy mindenkor tudós orvosokhoz folyamodjunk” Mentegetődzik. „akik olvassák csodálkoznak majd, hogy asszony nevét mutatja az írás „a midőn nemzetünknel szokatlanabb dolog alig találtatik, hogy tudniillik Asszony ember valamit írjon.” Sok foggyógyító receptet javasolt „Fog tisztító és erősítő. Probatum. Citrom bélivel dörgöld meg reggel, szép fehérek lesznek. Fog tisztító por. Fogfájást tsendesíti, Inyeket gyógyít, fogakat, tisztít, Fog fájást tsendesít: száraz zsállya levelet szívd mint a dohányt szokták pipából eláll a fog fájdalma. Más: Patikából való viola gyökeret törd meg borban és tartsd a szájban, megenhíti a

fájdalmat. Más: Ecetben főzz leveldulát és tartsd a száiban jó. Más: somfának a levelét főzd meg, tartsd a száiban. Puszpántnak a levelét főzd meg vörös borban, ha vörös bor nincs a fehér is jó. Más: Főzz veres borban fenyő magot, tégy veres rózsát is bele és tartsd a szádban igen tsendesíti a fogfájst.” . Emellett a száj fájásra, ínsorvadásra is több gyógyító eljárást javall. „Ínyeket gyógyít, fogakat tisztít Sállyának zöld levelével dörgöld ínyedet, fogadott gyógyítja és tisztítja. „Az odvas fog, hogy fájdalom nélkül kiessék angelica gyökér főzetet javallja. Tehát a fogak fehéritésével, a száj ápolásával is foglalkozik. Kézirata számos gyermekgyógyítási receptet is tartalmaz.

Ír a fogzásról. Ha a gyermek foga nehezen hasad, „ebből több nyavaja is származhat”, sőt meg is hallhat a gyermek. Amint ezt már Forrai Judit munkájából tudjuk, hogy ez általános európai hiedelem. Zay Anna általános gyakorlatot követ, javasolja, hogy a borbély vágó vassal sértse meg gyöngéden a gyermek ínyét, „úgy hamar kijő az foga. „

A laikus gyógyítók hasonló csoportjai figyelhetők meg Ausztriában és Angliában is. A közgyógyítók névtelen tömegéből Forrai Judit sok arcot világított meg: Tamás Zsuzsát 1541-ben máglyára ítélték, mert foghúzásában a páciens belehalt. (257). A boszorkányperek áldozatai 90%-ban gyógyítók, bábák, füvesasszonyok. Valójában a gyógyítás piacán éles konkurencia harcba keveredtek. Forrai Judit változatos eseteket ismertetett a disszertáció teljes gazdagságában nyújt képet arról, hogy az átállást a hagyományos laikus gyógyításról keserves küzdelem kísérte. A nehéz helyzetbe került vándorgyógyítók felajánlották, hogy a szegényeket és az árvákat ingyen ellátják. Groningenben Nicolaus Jacobus Tomaasus azzal a feltétellel kapott engedélyt, hogy három hónapig fogászként, szemészként és operatőrként praktizálhasson a hét bizonyos napjaiban, hogy „ezt fedett helyen és nyilvános színpadi hivalkodás nélkül végzi.” (202) A groningeri céhtanács panasszal élt, amikor a vándor szemész és fogász a megadott három hónapi engedélyén túl is praktizált. A *collegium medicum* 18. század végére a nőket teljesen kiszorította, nem kapták meg a praktizálási engedélyt. A disszertáció bőven tájékoztat róla, hogy a nagy vívmányt, a szabályos orvosi tudományosan képzett sebészi szakma térhódítását személyes tragédiák kísérték.

A 18. század nagy eredménye a tudományos fogászat lassú, de feltartóztathatatlan kialakulása egyben azzal járt, hogy a sebkezelő borbélyok, laikus gyógyítók felett előbb vagy utóbb megszólalt a harang. A magyarországi fejlődésben tagadhatatlanok az eltérések, különbségek, megkétszerezések, de a nagy folyamatokban előbb vagy utóbb az európai kultúrközösségben a változások mindenütt bekövetkeznek.

Összefoglalóan a disszertációt a történettudomány számára is új eredményekben gazdag, módszerét tekintve is fontos munkának tartom. Messzemenően javaslom a Tisztelt Bizottságnak, hogy Forrai Judit disszertációját az Akadémia Doktora cím elnyerésére ajánlja a Doktori Tanácsnak.

Budapest, 2013. március 27.

R. Várkonyi Ágnes